

De voorgeschiedenis van de Nederlandse cultuurpolitiek

De huidige Nederlandse cultuurpolitiek draagt nog steeds de sporen van ontwikkelingen die hun beslag hebben gekregen in de Republiek der Verenigde Nederlanden (1579-1795) en zijn opvolger, de Bataafse Republiek (1795-1806). Een van de meest in het oog springende punten is misschien wel het belang dat nog steeds wordt gehecht aan lokale initiatieven. Vandaag de dag, bijna twee eeuwen na het afscheid van de Republiek, weegt het belang van gemeentelijk cultuurbeleid minstens zo zwaar als dat van het rijksbeleid. De in culturele kringen gehoorde kritiek op de zwakte van het nationale binnenlandse en buitenlandse cultuurbeleid, komt dan ook voort uit een impliciet verzet tegen de autonomie van de steden.

In de tweede plaats is er de kracht van het particulier initiatief, wat wil zeggen dat particulieren zelfstandig cultuurpolitieke beslissingen nemen en verantwoordelijkheid dragen. Het karakter van het Nederlandse cultuurbeleid wordt daarom in hoge mate bepaald door een *bottom-up*-model. Beide tradities - decentraliteit en particulier initiatief - geven Nederland nog steeds een eigen cultuurpolitieke kleur in Europa. De Nederlandse cultuurpolitiek lijkt qua decentraliteit meer op Duitsland dan op Frankrijk, qua particulier initiatief op geen van beide.

In de derde plaats is er het prestige van het vorstenhuis. De Oranjes hebben hun sporen achtergelaten in de architectuur en beeldende kunsten van Nederland, bijvoorbeeld in hun paleizen en kunstverzameling. Vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft de familie de cultuurpolitieke functie status verleend, onder andere door het erevoorzitterschap van fondsen en prijzen als Premium Erasmianum, het Prins Bernard Fonds, de Europese Culturele Stichting en het Prins Claus Fonds. Dit garandeert een zekere ruimte voor nationale initiatieven.

In de vierde plaats is er de erfenis van een seculier en zich steeds vernieuwend onderwijsbeleid, dat toch telkens door ideologische stellingnamen wordt bepaald, waarbij het nationale of het kultureel aspect op de tweede plaats komt.

Ten slotte is er dat merkwaardige mengsel van calvinistische argwaan tegen barokke, libertijnse of aardse elementen in de kunsten, gepaard aan een groot vermogen om te gedogen als het gaat om de innerlijke overtuiging van het individu.

Een ideologische moderne staat

Wie met een cultuurpolitiek oog de Nederlandse geschiedenis na 1500 bekijkt, kan er weinig moeite mee hebben de Republiek in belangrijke mate als een cultuurpolitieke schepping te zien. Wie zich interesseert voor ideeën en ideologische beweegredenen en voor macht, ziet achter de Noord-Nederlandse staatsvorming niet alleen dynastieke beslissingen, economische belangen of sociale veranderingen. Hij of zij ziet ook iets anders, namelijk een staat die ten dele is geboren uit een cultuurpolitiek dilemma. Het resultaat is de eerste moderne ideologische staat van Europa. Dit afwijkende karakter van de Nederlandse staat, dat vele tijdgenoten opviel en intrigeerde, hangt met de genoemde cultuurpolitieke oorsprong van de Republiek samen. Andere ideologische moderne staten zouden volgen, zoals het revolutionaire Frankrijk (1789), overzee de Verenigde Staten (1776) en in onze eeuw de Sovjet-Unie (1917). Binnen het aristocratische Europa van de zestiende en zeventiende eeuw waren de Verenigde Provinciën iets ongehoords, en potentieel zelfs iets revolutionairs.

Het is handig cultuurpolitiek te omschrijven als de bewuste beïnvloeding van het culturele aspect van een samenleving door de overheid en

eventuele andere centra van macht. Deze bewuste beïnvloeding van cultuur door macht gebeurt doorgaans en eigenlijk onvermijdelijk op twee met elkaar verbonden niveaus. Enerzijds op het niveau van concrete uitingen van wetenschap, kunst en onderwijs, anderzijds op het achterliggende niveau van ideologische waarden. Men zal steeds het cultuurpolitieke beleid zien omzetten in concrete daden en omgekeerd concrete daden zien motiveren met ideeën. Zo is het kunstbeleid van de laatste decennia in hoge mate bepaald geweest door het idee van vrijheid van meningsuiting.

De cultuurpolitieke discussie in de Republiek was daarom allerminst vrijblijvend. Een debat in wetenschappelijke kring over het aristotelische of cartesische wereldbeeld had ogenblikkelijk consequenties voor de inrichting van het onderwijs. De benoeming van een wetenschapper kon afhangen van zijn ideologische reputatie, zoals Hermanus Boerhaave (1668-1738) en met hem vele anderen ervoeren (Israel 1995).

Kritiek op de kerkelijke cultuur

Vraagt men zich af waar omstreeks 1500, nog vóór de vorming van de (Noord)-Nederlandse staat, het cultuurpolitieke machtscentrum in Noord en Zuid ligt, dan hoeft men niet lang te zoeken: het ligt bij de top van het uitgestrekte Habsburgse rijk dat een groot deel van het huidige Europa bestrijkt. De top wordt gevormd door de Zuidelijke Nederlanden. Het Habsburgse rijk wordt geconfronteerd met cultuurkritiek. Deze is niet beperkt tot de Nederlanden; ze is Europees in haar reikwijdte. De kerkelijke cultuur, waarvan de staat als beschermer optreedt, is focus van deze cultuurkritiek. Een brede beweging tot verinnerlijking van het katholieke geloof (en dus ook zijn uitingen) kritiseert de veruiterlijking van de Kerk van Rome. Daarnaast neemt het wetenschappelijk

onderzoek, met name de linguïstische tekstkritiek van de bijbel, een hoge vlucht. Door het samenvloeien van beide ontwikkelingen ontstaat een christelijk humanisme binnen de Kerk. Er worden op grond daarvan nieuwe morele eisen gesteld aan Kerk en staat, bijvoorbeeld door de christelijke humanist Erasmus.

In de Nederlanden krijgt de cultuurkritiek een eigen profiel. In Deventer preekt eerst Geert Groote (overleden 1536) de *Devotio Moderna*, waarin hij uitvaart tegen gehuwde priesters, kloosterlingen met bezit en tegen vrijdenkerij; in Deventer ontstaat ook, na Parijs, de grootste uitgeverij van klassieke teksten. Uit dit centrum zullen Thomas a Kempis en Desiderius Erasmus wat later inspiratie ontvangen voor een verinnerlijkt christendom. Persoonlijk devoot, zelfs humanistisch geïndividualiseerd, maar nog steeds binnen de Kerk van Rome (Huizinga 1926).

Censuur en repressie

In het centrum van het Habsburgse rijk ontstaat een conservatieve reactie op de moderne cultuurkritiek, met name op de Duitse, van Martin Luther (1483-1546). Ze neemt in 1521 de concrete vorm aan van censuur en repressie. De inquisitie wordt vorm gegeven: het Nederlandse bureau zou uitgroeien tot 170 werknemers, met duizenden vonnissen als product. Inmiddels wordt de staat gereorganiseerd om de controle op de Nederlandse situatie te verbeteren; door de Pragmatieke Sanctie van 1548 worden de Nederlanden één en onderdeelbaar verklaard. Vertraagd volgt ook de Kerk met een reorganisatie van de bisdommen, die overigens tot vandaag het stramien bepaalt (Israël 1995).

Met deze keuze voor ideologische repressie in plaats van een neutraliteit op grond van de *raison d'état* of het afwachten van

kerkhervorming, kiest de staat voor een vorm van ideologische oorlogvoering tegen als dissidenten gekwalificeerde onderdanen. Met deze repressie had men in de strijd tegen de islam in Spanje ervaring opgedaan, en ook het joodse geloof daar was erdoor getroffen.

Deze cultuurpolitieke beslissing splijt de samenleving in een machtige overheid en haar aanhangers en een grotendeels onmachtig, al dan niet bovengronds, verzet. De cultuurkritische partij is aanvankelijk verdeeld en weinig georganiseerd, de Habsburgse staat is dat wel. Het repressieve regime boekt aanzienlijke successen. Het wint definitief in het Zuiden en bijna in het Noorden. Maar een burgeroorlog die men maar half wint, is in feite verloren. Een impasse biedt aan de verliezende partij tijd voor herstel en reorganisatie. De overgebleven verzetshaarden worden vluchttheuvels voor dissidenten. Bovendien kijkt een deel van de ideologische vijand uit naar het buitenland, dat wil zeggen buiten de cultuurpolitieke macht van het rijk, en steunt vandaar het binnenlands verzet. Deze dubbele migratie legt de grondslag voor de internationale roeping van de Nederlandse staat als beschermer van dissidenten, maar ook voor de invloed van buitenlandse dissidenten op de Nederlandse situatie.

De cultuurpolitieke patstelling, die ongeveer een eeuw zal duren, wordt verstevigd door een ander probleem, namelijk het gedrag van de Nederlandse bevolking. Vooral in die gebieden waar de bevolking tegenover het staatsgeweld geen andere keus heeft dan een vorm van conformisme te tonen. Sinds decennia was het geloven meer verinnerlijkt en gefragmenteerd geraakt. Het gedrag van de bevolking is een poging strategisch conformisme te laten sporen met innerlijke vrijheid. Deze verhullende houding (Nicodemisme) neemt bij de bovenlaag, voorzover deze de cultuurpolitieke keuze van het rijk niet van harte onderschrijft, de herken-

bare vorm van de *politique* aan. Willem de Zwijger is zo een *politique*, zijn bijnaam is goed gekozen: hij houdt zijn diepste overtuigingen voor zich. Het dissidente deel van de bevolking heeft evenmin veel keus. Het wordt beschouwd als een deugd ergens het zijne van te denken. Dit innerlijke voorbehoud zal een geducht patroon blijken, van laag tot hoog, ook in later eeuwen.

De ideologische repressie creëert aldus zowel een diffuus verzet als een potentiële staat.

Verzet tegen de staatscensuur

De staat kon wel een cultuurpolitiek monopolie decreteren, maar de uitvoering van het besluit stuit op een ingewikkelde situatie. De Nederlanden kennen in menig opzicht een voor die tijd onmoderne, zelfs middeleeuwse geleedheid in maatschappelijke organisatie. Afgezien van de staatkundige decentralisatie in semi-autonome provincies en steden interfererend met een conglomeraat van bisdommen, hertogdommen en graafschappen, blijft er een uitgebreid systeem over van lokale gilden voor beroepsuitoefening, lokale milities voor zelfverdediging (schutterijen) en lokale rederijerskamers voor theater en literatuur. Deze kleine monopolies en genootschappen zijn niet gemakkelijk door een staatscensuur in het gelid te brengen. Bovendien bestaan er nauwe banden tussen de *civil society* en het stadsbestuur. Dit hecht sterk aan de eigen cultuurpolitieke rechten. De vroedschappen van de steden blijken gekant tegen de aantasting van hun bevoegdheid op het terrein van het publieke onderwijs. De uitvoering van het cultuurpolitieke besluit blijkt niet eenvoudig.

Pas tweehonderdvijftig jaar later zullen nationalisme en liberalisme, gesteund door ideeën uit de Franse Revolutie, een eind maken aan een groot deel van deze autonomie. In feite zal de eerste helft van de negentiende eeuw gemeoid zijn met het vinden van een nieuw evenwicht.

Calvinisme als fundament voor de nieuwe staat

Voor de dissidenten is, behalve als zij uitwijken naar buitenlandse staten, geen duidelijke staatsstructuur voorhanden. De verdediging van het gebied, het bewaren van interne politieke cohesie, de binnenlandse veiligheid zijn aanvankelijk niet uitgekristalliseerd tot een duidelijke centrale vorm. Dit geldt ook voor de cultuurpolitiek. Er is geen staat die welke waarde dan ook kan garanderen, zelfs niet een toekomstige onafhankelijkheid van het buitenland. Er is een cultuurpolitiek vacuüm. De schepping door heel verscheiden groepen van een nieuwe staat en de cultuurpolitieke strijd om de hegemonie daarbinnen maakt veel van de originaliteit van de Republiek uit.

Theoretisch gezien staan de Nederlanden in *statu nascendi* voor een dilemma, spiegelbeeldig aan de keuze tussen tolerantie en repressie waarmee de Habsburgse staat werd geconfronteerd. Op welk ideologisch fundament zal het nieuwe staatsbestel kunnen rusten? Wat zal eenheid garanderen en hoeveel diversiteit is mogelijk? Welke cultuurpolitieke instrumenten zijn toelaatbaar? Hoever zal de staatsbemoeienis met cultuur gaan?

Dat deze achteraf gestelde vragen toch niet helemaal fictief zijn, ook al werden ze niet in deze cultuurpolitieke termen gesteld, bewijst de levendige discussie die tussen de voornaamste ideologen van de nieuwe staat ontstaat. Zowel Coornhert als Lipsius zoeken naar een seculier fundament, waarbij Coornhert vooral tolerantie en Lipsius vooral eenheid en discipline voorstaat. Coornhert (1522-1590) is even humanistische gezind als afkerig van het instituut Kerk. Hij verzet zich met overgave tegen al te dogmatische calvinisten als Lipsius in het *Proces van Letterdooden* (1590). Simon Stevin bepleit een staatskerk. Ondanks het feit dat de Unie van Utrecht het principe van godsdienstvrijheid als

uitgangspunt had, wordt deze al spoedig ingeperkt, speciaal ten nadele van katholieken en joden, later andere dissidente geloven en opvattingen. Het standpunt van Lipsius en Stevin vindt meer aanhang dan het standpunt van Coornhert, eenheid is belangrijker dan vrijheid. Uiteraard stuit het streven naar een eenheid, belichaamd in een staatskerk, op dezelfde basale problemen als de Habsburgse repressie in de Nederlanden: decentraliteit en *civil society*. Het taaie gevecht om ideologische suprematie dat meer dan een eeuw zal duren, zal moeten worden uitgevochten via een groot aantal veroveringen van lokale instituties. Bovendien zal de innerlijke godsdienstvrijheid steeds tot op zekere hoogte worden gerespecteerd, ook al worden de uitingen verboden.

Maar welke Kerk? Voor 1550 is in Nederland nauwelijks van calvinistische invloed sprake. Maar de in het kantonale Zwitserland geboren en via de diaspora verbreide leer van Calvijn wordt stap voor stap de ideologische hoofdweg van de nieuwe Noord-Nederlandse staat. Qua organisatie en doctrine blijkt het calvinisme de sterkste partij. De organisatie past goed bij het decentrale karakter van de Republiek. De kerkeraden, classis en synoden sluiten nauw aan bij het staatsbestel in wording. De omstreeks 1570 ontstane cultuurpolitieke openheid wordt met de Synode van Dordrecht in 1617-1618 beëindigd. Binnen de alternatieve staat is een nieuw cultuurpolitiek machtscentrum ontstaan, de Nederlands Hervormde Kerk. De teerling is geworpen en een langdurige periode van zuiveringen vangt aan.

Lager onderwijs in dienst van het calvinisme

Een belangrijk instrument van ideologische indoctrinatie was het onderwijs, speciaal het lagere onderwijs, dat in de hoofden van de burgers de basis moet leggen voor de nieuwe calvinistische staat. Vanaf 1572 begint het

onderwijs in de Noordelijke Nederlanden definitief van de Zuidelijke Nederlanden te divergeren. Veel later, tijdens de vereniging van Noord en Zuid, zou deze erfenis van de cultuurpolitiek van Willem I aanzienlijke problemen opleveren. De cultuurpolitieke verantwoordelijkheid voor het onderwijs wordt in de Zuidelijke Nederlanden regelrecht opgedragen aan de Kerk. In het Noorden komt de verantwoordelijkheid voor de inrichting van het lager onderwijs terecht bij de steden (vroedschappen) en provincies. Naast het recht publieke scholen te regelen kon de overheid ook private scholen goedkeuren, zij het steeds met een adviserende stem van de Nederlands Hervormde Kerk. Terwijl deze Kerk de monopolisering van het onderwijs nastreeft (met name tegenover lutherse of katholieke concurrenten), staat opnieuw het gelede systeem van de Nederlandse staatsvorm er garant voor dat het zo'n vaart niet loopt. De vroedschappen waren niet uniform orthodox, zodat lutherse, cryptokatholieke of joodse onderwijsvormen hier en daar overlevingskansen behielden.

Een kenmerk van het onderwijs in het Noorden is de nadruk op het leren lezen, eerder nog dan schrijven of rekenen. Het kunnen lezen van de bijbel staat in het curriculum centraal. Onveranderlijk komt het Noorden qua leesvaardigheid voor te liggen op het Zuiden, en zelfs de rest van Europa. Bovendien geldt dit voor jongens en meisjes, hogere en lagere standen.

Universiteiten en de Nederlands Hervormde Kerk

Ook de universiteit wordt in het Noorden aan het directe gezag van de Kerk onttrokken. De eerste universiteit, die van Leiden, wordt beheerd door een college, samengesteld door provincie en stad, met een raadgevende stem van de synode van Zuid-Holland. Dit geschiedt

tegen de wens van die synode in, door een samengaan van het inzicht van de staten en dat van de stadhouder. Het patroon wordt, immer met varianten, ook in andere provincies gevolgd (universiteiten van Utrecht, Groningen, Franeker en Harderwijk). Hoewel de prioriteit ligt bij het opleiden van theologen voor de nieuwe staatskerk, heeft ook de seculiere staat groot belang bij goed opgeleide medewerkers. Bovendien worden naast theologie en rechten en filosofie en medicijnen diverse specialismen gedoceerd. De bijzondere opzet van het bestuur van de universiteit verklaart veel van de latere afwijkende geschiedenis. Leuven, Parijs, Cambridge of Leipzig kennen minder bewegingsvrijheid. De seculiere opzet verklaart zowel het betrekkelijk gevarieerde en liberale karakter van de universiteiten, als de veelheid van de controverses waarin de Kerk stelling neemt. De levendigheid van onderzoek en debat verklaart op zijn beurt ten dele de internationale uitstraling van het Nederlandse universitaire milieu tijdens de jaren van de Republiek. Pas als de orthodoxie van de Nederlands Hervormde Kerk de stadhouder aan haar zijde vindt, kan dubbele invloed op provincie of stad worden uitgeoefend in universitaire zaken. Zuiveringen treden op onder stadhouder Maurits, minder onder diens zoon Frederik Hendrik (gestorven 1647), en vervolgens weer meer onder Willem II (overleden 1650). De stadhouderloze tijdperken zijn wat dit betreft overwegend liberaler.

Het onderwijs in Nederland is altijd ideologisch, nooit neutraal geweest onder de Republiek. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat als het liberalisme of nationalisme in de negentiende eeuw wel een vorm van neutraal onderwijs tracht vorm te geven, dit stuit op verzet bij degenen die het onderwijs in de eerste plaats associëren met ideologische identiteit. Er ontstaat zo een onderwijskwestie, een nieuwe

cultuurpolitieke strijd, die tot in de twintigste eeuw het politieke landschap zal bepalen.

Nederland als culturele vrijhaven

Binnen het decentrale raamwerk van de Republiek ontstaan zo drie zwaartepunten waarvan cultuurpolitieke invloed kan uitgaan. Het eerste zwaartepunt zijn de Staten-Generaal, die bijvoorbeeld het onderwijsbeleid bepalen, en waarbinnen Holland de andere provincies domineert. De Nederlands Hervormde Kerk vormt het tweede zwaartepunt en ten slotte zijn de stadhouder en zijn hof het derde zwaartepunt, gericht op een prestigieuze levensstijl en partij kiezend volgens eigen inzicht en belang tussen de ideologische posities van de regenten of de predikanten.

Toch zijn deze centra veel minder machtig dan bijvoorbeeld de Franse koning en zijn Kerk. Het stadhouderschap werd nooit tot een absoluut koningschap en bleef, kampend met stadhouderloze perioden en sterke tegenspelers, een soort eerste functie van de Republiek. De suprematie van de calvinistische Kerk bleef aangevochten door sterke minderheden van binnen en van buiten. De provincies en steden waren vaak ideologisch verdeeld en de Staten-Generaal waren vooral een machinerie om consensus mee te bereiken. In deze constellatie was een voortdurend schipperen geboden, tussen rekkelijkheid en striktheid, tussen gedogen en zuiveren. In die zin kon in de Europese context de illusie ontstaan dat Nederland volmondig voor de vrijheid had gekozen. Praktisch gesproken vormde Nederland wel een soort culturele vrijhaven, vooral voor buitenlanders.

Binnenskamers kon trouwens veel meer dan in het openbaar. Als *basso continuo* van de Nederlandse cultuurpolitiek kan het debat binnenskamers gelden. Men neemt in dit debat

grondig kennis van controversiële ideeën, al was het maar om ze daarna in het openbaar te verwerpen. Zo ging het met de in het openbaar fel bestreden leer van Descartes, die een nevenstelling van religie en filosofie impliceerde. Terzelfder tijd zijn de universiteiten doordrenkt van zijn ideeën en brengt Descartes de beste jaren van zijn werkzame leven in Nederland door. Deze houding brengt met zich mee dat principiële controverses in het openbaar worden vermeden, maar bijvoorbeeld het natuurwetenschappelijke empirische onderzoek binnen een fysisch-theologisch compromis kan doorgaan. Kenmerkend is de afkeer van extreme stellingnamen. De positie van de overheden (stadhouder en Staten-Generaal) is iets anders dan die van de Kerk. De eerste nemen vaak een volgende en matigende houding aan met een beroep op het landsbelang. Men probeert sinds Willem De Zwijger en Johan van Oldenbarneveldt ideologisch getwist niet te laten ontaarden in een vorm van burgeroorlog. Het is overigens niet goed mogelijk stadhouder of staten systematisch in een of ander orthodox of liberaal kamp te plaatsen. Het hogere belang van de overheden wordt vaak gedicteerd door de bedreigdheid van het land, immers klein en in feite voortdurend in levensgevaar, ondanks aanzienlijke economische en militaire wapenfeiten.

Vroedschappen als opdrachtgevers voor kunst

Ondanks deze ogenschijnlijke overeenstemming in de cultuurpolitiek van stadhouder en staten verschilt de cultuurpolitieke inspiratie van beiden aanzienlijk. De cultuurpolitiek van het stadhouderschap volgt een ander model dan die van de burgers en hun steden.

Hierbij heeft de stadhouder een onmiskenbaar voordeel aan zijn kant. Hij kan

terugvallen op een contemporain Europees model. In Europa is immers het monarchaal centralisme aan de winnende hand. Het meest uitgesproken wordt dit belichaamd in Lodewijk XIV en zijn Versailles. De absolute vorst centraliseert de cultuurpolitieke verantwoordelijkheden van bestuur en *civil society*, en in zekere zin de cultuur zelf. De cultuurpolitiek van Richelieu leidt in 1635 tot een staatsinstelling voor letteren: de Académie Française. Hiernaast komen er koninklijke academies voor schone kunsten (1648), wetenschappen (1666) en architectuur (1671). Revolutie en Napoleon maken er ten slotte één instituut van.

De vorst centraliseert ook het beste talent. Dit wordt gedemonstreerd als de koning het talentrijke team van de burger Fouquet (na hem te hebben laten arresteren) te werk stelt om zijn parken, paleizen, schilderkunst en toneel extra glans te verschaffen. Het monarchale model werkt nog steeds door in de Franse republikeinse cultuurstaat. Dit monarchale model wijkt af van het model waaraan de staten en hun steden en hun burgers gewend en gehecht zijn. Dit model kent geen contemporain buitenlands voorbeeld en moet vaak teruggrijpen op Grieks-Romeinse overleveringen, wat spoort met de populariteit van de Batavieren.

Hoofdzakelijk opgebouwd uit stedelijke vertegenwoordigingen zijn de provincies vertrouwd met de cultuurpolitiek van de vroedschappen. Na het verdwijnen van de rooms-katholieke Kerk als opdrachtgever (en daarmee van Utrecht, het bisdom, als de culturele hoofdstad) zijn de vroedschappen de opvallendste opdrachtgevers geworden. Zij stellen daartoe zelfs commissies in, een vrouwende Nederlandse gewoonte. De meest ambitieuze uiting van deze cultuurpolitiek is de bouw van het Amsterdamse stadhuis na de Vrede van Westfalen (Münster 1648) door de

prestigieuze architect Jacob van Campen. De Vrede maakt een eind aan de Tachtigjarige Oorlog en bezorgt de Verenigde Nederlanden hun onafhankelijkheid. In het architectonische programma van het stadhuis klinkt een andere dan de monarchale, namelijk een republikeinse inspiratie door. Het emotionele en artistieke centrum van het gebouw is de Burgerzaal, een binnenplein van en voor de zelfbewuste burgerij.

Dit gevoel van eigenwaarde, ook buiten de republikeinse oligarchie, inspireert niet alleen de vroedschappen tot culturele concurrentie met ander steden, maar ook de *civil society*, bijvoorbeeld de schutterijen of instellingen van weldadigheid, tot opdrachten. Van schuttersstuk tot admiraalsgraf, van stadspoort tot stadhuis presenteert zich een nieuw republikeins model dat uitdrukking is van het gemeenschappelijke inzicht en belang van een al dan niet verlichte burgerij. Het is misschien nodig dit te benadrukken, omdat anders de indruk kan ontstaan dat de burgerij zich alleen privé, in woningen, tuinen en collecties manifesteerde, als bestond zij uit onderdanen van een monarchie. Met deze republikeinse tendens in de cultuurpolitiek zal Nederland in Europa geruime tijd een buitenbeentje blijven.

Het einde van de republikeinse ideologie

Aan de republikeinse tendens wordt in het zogenoemde Rampjaar 1672 een halt toegeroepen. Op het politieke vlak verschuiven de machtsverhoudingen grondig. Terwijl tot dusverre de regenten in een onzekere strijd met de stadhouder gewikkeld waren om de politieke hegemonie, waren zij anderzijds met de Kerk gewikkeld in een strijd om de hegemonie in ideologische aangelegenheden. Het betrekkelijke evenwicht tussen de drie partijen bood ruimte aan debat en conflict, maar ook aan voortdurende culturele ontwikkeling. De absolute monarch uit Frankrijk behaalt

misschien zijn grootste overwinning niet op het slagveld, maar door het uitschakelen van de regenten als potentiële overwinnaars in de ideologische strijd. Van nu af aan zullen stadhouder en Kerk het culturele beeld bepalen. Ook al volgt er nog een halfslachtige stadhouderloze periode, waarin de periode van de Ware Vrijheid onder Johan de Witt nostalgische gevoelens oproept (Rowen 1678).

Het geval Spinoza (1632-1677) is betekenisvol omdat dit het eind markeert van een ontwikkeling naar een moderne republikeinse ideologie. Deze culturele ontwikkeling lijkt vóór 1672 moeilijk, maar mogelijk, door machtsfactoren. Spinoza was naast Nederlands grootste filosoof ook ethicus en ideoloog. Hij maakt een expliciete keuze voor de republikeinse staatsvorm, maar voorziet hem van een nieuwe ideologie. In zijn *Tractatus Theologico-politicus* motiveert hij zijn keuze. Democratie is naar zijn mening van alle staatsvormen het meest in overeenstemming met individuele vrijheid. Het is de natuurlijkste vorm. Ook is de democratische republiek het geschiktst om aan de burgers voordeel te bieden en zich op dat voordeel telkens opnieuw te beraden. Het is op grond van deze principiële lijn dat hij usurpatie van gezag door de Kerk afwijst; de macht ligt bij de democratische gemeenschap zelf. 'Men draagt dit recht over op een meerderheid van de gehele gemeenschap waarvan men deel uitmaakt. En zo blijven allen, even als te voren in de natuurlijke staat, gelijk' (Spinoza 1977).

Deze avant-gardistische redentatie, die enerzijds wel iets heeft van darwinistisch realisme, anderzijds van Rousseaus *Contrat social*¹, betekent een extremer standpunt dan dat van Grotius, die de Republiek van een oligarchische ideologie had willen voorzien en zelfs daarmee al te ver ging voor velen. Het is de vraag of Spinoza bescherming zou hebben

gekregen van Johan de Witt en zijn vrienden, die niet verzot waren op controverses. Kort tevoren was een bevriende politieke non-conformist, Pieter de la Court, door zijn analyse in moeilijkheden geraakt en zijn boek was op instigatie van de Zuid-Hollandse Synode verboden.

Spinoza is met de publicatie van zijn boek, dat enerzijds de autoriteit van de Kerk ondergraaft, anderzijds de republikeinse staatsvorm onderbouwt, qua verschijningsvorm uiterst omzichtig. Hij publiceert zijn *Tractatus* in 1670 anoniem, zogenaamd in Hamburg en vooral in het Latijn, niet voor brede kring. Hij desavoueert zelfs een piratenvertaling in het Nederlands. Het mag allemaal niet baten. In het vervolgingsklimaat dat orthodoxe predikanten in stand houden, ontstaat een furore waarbij de naam van de denker besmet wordt verklaard. Van nu af aan zal hij als een schrikbeeld van atheïstisch radicalisme gelden. Zijn boek verwerft de onderscheiding dat het tegelijk met het klassieke boek *Leviathan* van Hobbes in 1674 in de ban werd gedaan (Hobbes 1962). In 1678 volgt een algemeen verbod van publicatie en vertaling van en citeren uit Spinoza's werk. Het is curieus te bedenken dat de Republiek mede ontstond uit een repressieve cultuurpolitiek van een andere Kerk en staat honderd jaar daarvoor.

Ondanks de openbare censuur blijft binnenskamers de reputatie van Spinoza groeien. Hij zal, mede door onbekendheid met zijn werk, laat in Nederland worden geëerd. Pas in het midden van de negentiende eeuw wordt een standbeeld voor hem onthuld in Den Haag. In het culturele klimaat van de Franse en de Duitse Verlichting is zijn pionierschap dan al een eeuw erkend.

De macht van de Nederlandse orthodoxie is onvoldoende verklaring voor de eclips van Spinoza. Ander machtsfactoren spelen mee. Een absolutistisch vorst valt Nederland aan en

vindt de republikeinse elite schromelijk onvoorbereid. De machtspositie van De Witt en de zijnen stort ineen en de Republiek wordt door een jonge, energieke maar vooral briljante Oranje gered. Men heeft in de nieuwe constellatie voorlopig geen republikeinse inspiratie meer nodig.

De kunsten in 1672

Kijkt men naar de specifieke cultuurpolitiek voor de kunsten, dan lijkt 1672 eveneens een beslissend moment. Ook al verliest de Franse koning de oorlog, het semi-monarchale model van de stadhouder komt versterkt uit de strijd.

De bevordering van de kunsten kent sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw in Noord-Nederland een verdeelde structuur. De Kerk heeft als opdrachtgever aanzienlijk aan betekenis ingeboet. De calvinistische Kerk heeft door erfopvolging aanvankelijk geen gebrek aan kerkruijnte en eerder behoefte aan minder dan aan meer kunst daarin. Toch wordt, met het aanzwellen van de aanhang en de groei van de steden, karakteristiek en nieuw gebouwd.

Er is het stadhouderschap, dat al snel met Maurits en Frederik Hendrik tot een grootscheeps opdrachtgever wordt. Tussen *Het Mauritshuis* en *Het Loo* kan als symbool hiervan het *Huis ten Bosch* gelden met als apotheose daarbinnen de Oranjezaal.

Dan is er het opdrachtgeverschap van de steden en de provincies met hun stadsuitbreidingen en openbare werken. Ten slotte zijn er de mecenasen, dat wil zeggen burgers met een meer dan gemiddelde bemoeienis met de lokale kunsten, stads- en buitenhuizen en beroemde collecties.

Na 1672 stort niet alleen de kunstmarkt van het mecenaat ineen, maar verschuift het zwaartepunt van de steden naar de stadhouder. Met de republikeinse vitaliteit verdwijnt ook de

behoefte aan stadsgezichten, stadhuizen, portretten van admiraals en hun praalgraven en tapijten met wapenfeiten, al gebeurt dit niet van de ene dag op de andere. De voornaamste ontwikkelingen zullen in de toekomst door de smaak van de stadhouder en zijn entourage van gunstelingen, generaals en beambten worden bepaald. Door politieke zuiveringen van de provincies en de steden van antistadhouderlijke elementen is er in regentenkringen niet meer sprake van een duidelijk alternatief bestel. De stedelijke oligarchie richt zich meer naar de smaak van het hof, dat zelf sterk op andere monarchieën georiënteerd is, in de eerste plaats natuurlijk op Frankrijk. Na deze ingrijpende veranderingen is de uitzonderlijkheid van kunst en cultuur in Nederland voor een goed deel verleden tijd.

Toch blijft een opmerkelijk hardnekkige nostalgie naar de tijden van weleer (de Gouden Eeuw, het tijdperk van de Ware Vrijheid) gedurende de hele achttiende eeuw bestaan. Ze zal bovendien - in het land van Rembrandt - het nationalisme van de negentiende eeuw blijven voeden. De meest opmerkelijke uiting van de nostalgie is ongetwijfeld de oproep *Aan het volk van Nederland* (1781) door Joan Derk van der Capellen, die de patriottentijd bijna eigenhandig inluidt en voorziet van een ideologie gebaseerd op lokale autonomie, zelfverdediging en *civil society*, zoals deze voor de Habsburgse repressie bestond (Van der Capellen 1987).

Misschien van meer blijvend cultuurpolitiek belang is de ontwikkeling van de genootschappen in de achttiende eeuw. Deze lokale sociëteiten ontwikkelen zich uit de rederijderskamers, dat wil zeggen rond de schone letteren. Als centra van debat en opinievorming worden ze, door de influx van nieuwe belangstellenden uit andere standen en door de veelheid van gedrukte informatie

(internationale couranten) tot bronnen van nieuwe voorstellen om de culturele en economische situatie van het land te verbeteren. Het zal niet lang duren of men gaat tot actie over om iets van deze voorstellen te realiseren, vooral op het gebied van onderwijs. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784) is hiervan het nog altijd sprekende bewijs (Mijnhardt en Wichers 1984). Door de genootschappen ontstaat opnieuw een cultuurkritische beweging van onderop, die doet terugdenken aan de lokale activiteiten van dissidenten die aan de komst van de Republiek voorafgingen. Het is ditmaal een keizer uit Frankrijk, die de zelfstandige ontwikkeling van de publieke opinie in Nederland doorkruist.

Nietsdoen als deugd

De voorgeschiedenis van de Nederlandse cultuurpolitiek eindigt met de val van de Republiek en de komst van een unitaire staat, die een op Franse leest geschoeide cultuurpolitiek zal introduceren. Toch blijft het verlichte despotisme van Lodewijk Napoleon iets houden van een transplantatie, succesvol waar zij aansluiting vond bij Nederlandse tradities, minder succesvol waar zij een vreemd lichaam bleef. Succesvol bijvoorbeeld in de onderwijshervorming voorbereid door de genootschappen en de Bataafse Republiek. Minder succesvol als het ging om van bovenaf naar Frans voorbeeld de cultuur te beheren via het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen en Kunsten, de voorloper van de koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Gerritsen, Knolle en Bergvelt 1997). In feite heeft koning Willem I in belangrijke mate op het Franse monarchale model geleund, zij het aangepast aan de Nederlandse situatie, zoals door samenwerking met de grote steden. Het doctrinaire liberalisme van Thorbecke, dat in de cultuur het nietsdoen tot een deugd uitriep, gaf geen

Adriaan van der Staay

was directeur van de Rotterdamse Kunststichting (1968-1979) en van het Sociaal en Cultureel Planbureau (1979-1998).

inspiratie aan het herleven van een Nederlandse cultuurpolitiek. Het zou tot het laatste kwart van de eeuw duren voordat de Nederlandse cultuurpolitiek weer tekenen van vitaliteit gaat vertonen.

Literatuur

- Capellen, J.D. van der (1987) *Aan het volk van Nederland*. Amsterdam.
- Gerritsen, W.P., P. Knolle en E. Bergvelt (red.) (1997) *Het Koninklijk Instituut (1808-1850) en de bevordering van wetenschap en kunst*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. (Bijdragen tot de geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen; dl. 2)
- Hobbes, Th. (1962) 'Leviathan or the matter, form and power of a Commonwealth ecclesiastical and civil.' Onder meer opgenomen in: *The English works of Thomas Hobbes*; ed. by W. Molesworth (11 dln.), verschenen 1839-1845; herdr. 1962.
- Huizinga, J. (1926) 'Van instituut tot academie'. In: *Tien studien*. Haarlem.
- Idenburg, Ph.J. (1964) *Schets van het Nederlandse schoolwezen*. Groningen.
- Israel, J. (1995) *The Dutch Republic: it's rise, it's greatness, and fall 1477-1806*. Oxford.
- Kossmann, E.H. (1986) *De lage landen 1780-1980: twee eeuwen Nederland en België*. Amsterdam.
- Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers (1984) *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Edam.
- Rousseau, J.J. (1762) *Contract social ou Principes du Droit*.
- Rowen, H.H. (1678) *Johan de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton.
- Spinoza, B. (1977) *Theologisch-politiek traktaat*; vert. uit het Latijn door F. Akkerman. Amsterdam.

Noot

- Rousseau beschouwt vrije burgers hierin als soeverein: alle macht berust bij hen.

Bibliografische gegevens

Staay, A. van der (1999) 'De voorgeschiedenis van de Nederlandse cultuurpolitiek.' In: *Boekmancahier*, jrg. 11, nr. 42, 383-394.